

CSIPKE A FELFÖLD NÉPMŰVÉSZETÉBEN

A CSIPKE MEGHATÁROZÁSA

Ipartörténészek és néprajzkutatók egyaránt elfogadják azt a textiltörténeti meghatározást, amely szerint a csipke olyan áttört, lyukacsos anyag, amelynek textúrája egyúttal díszítményét is adja (Csernyánszky 5; Mátray 6). Fontosabb kritériumnak számít tehát az anyag csipkeszerű hatása, mint maga a technika, amivel ezt eléri. Ma a kutatás megkülönböztet valódi és nem valódi csipkéket. Valódi csipkének a vert és a varrott csipkét tekintik. Ezek azonban a textiltörténeti fejlődésnek csak egy viszonylag késői és sajátosan európai szakaszát képviselik: ősi keleti technikákból fejlesztették ugyanis ki a reneszánsz Európa felsőbb társadalmi osztályai. A reneszánsz újító hatásainak köszönhetően a csipke elvesztette eredeti funkcióját, és a szélek összeillesztése, illetve a szálvégek eldolgozása helyett ruhadíszként jelent meg. A két valódi csipke technika kölcsönösen hatott egymásra, mintakincsük is hasonló. Azokat a technikákat, amelyek történetileg megelőzték a valódi csipkét, és ugyanakkor vele párhuzamosan elsősorban az alsóbb néprétegek viseletében és lakástextiljein a XX. századig megmaradtak, a kutatók nem tartják valódi csipkének, azonban az anyag csipkeszerű hatása miatt mégis a csipkék sorában tárgyalják. Ilyenek a varrott csipke elődjének számító szálvonásos, áttörésszerű technikák, az ebből kifejlődő reticellacsipke, a fonott csipke, a csomózott csipke (makramé), a recsecsipke, a vászonszélek összeerősítésére szolgáló tűcsipke (*kötés*), a horgolt csipke és a XIX. században megjelenő gépi csipke.

Dolgozatomban egyrészt áttekintést szeretnék adni arról, hogy az imént felsorolt csipkefajták hogyan és milyen textileken fordulnak elő a felföldi népművészetben, másrészt a csipkekészítő központok bemutatásával azokra a társadalmi vonatkozású kérdésekre is kitérnék, hogy kik, hogyan, hol foglalkoztak csipkeveréssel a Felföldön, és termékeik hová juthattak el. A csipke mind európai, mind kárpát-medencei történetének összefoglalásától eltekintenek, hiszen ezen a területen a felkutatott források ismertetése megtörtént, újabb kutatásokra pedig nem vállalkoztam.

A CSIPKE KUTATÁSA ÉS KÉSZÍTÉSE. TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A csipke mindig is határterületet jelentett az iparművészet és a népművészet között. Még a hasonló jellegű darabok meghatározásánál sem egységes a kutatási gyakorlat: a csipkét hol iparművészeti, hol népművészeti tárgynak veszik, holott a két terület között látszólag könnyen határt lehet húzni. A néprajzkutatás korai időszakának botladozásai máig éreztetik hatásukat ezen a területen: az Iparművészeti Múzeumban ma is több népi készítésű csipkét őriznek, és köztudott az is, hogy a népművészet felfedezésének korszakában csupán a díszítőművészeti sajtóságokra figyelve a csipkéket gyakran a ruhadarabról, illetve a textilről leválasztva vitték be a múzeumokba. A bizonytalanságot csak növeli, hogy a témával foglalkozó művészettörténészek, illetve néprajzosok többsége gyakorlatban nem ismeri a csipkekészítési technikákat. Így a legtöbb esetben a leltárkönyvekbe sem került be a technika pontos meghatározása, és a viseletleírások sem részletezik a csipketeknikákat.

A XIX. század második felében, a népművészet felfedezésének időszakában, a csipke is azon népművészeti tárgyak és technikák közé tartozott, amelyek felkeltették az értelmiségi réteg figyelmét. A csipkekészítő technikák és fajták iránti tudományos érdeklődést ösztönözték azok a felsőbb osztályok részéről érkező törekvések, amelyek célul tűzték ki, hogy a különböző technikákat meg-, illetve visszatanítsák a parasztasszonyoknak. Ebben az időben ugyanis az 1860-as évekbeli virágzása után már elkezdődött a technika lassú eltűnése a falvakból és a bányavárosokból, csak a szlovákok foglalkoztak még vele. Az 1880-as években minisztériumi rendelet szólt egyes iparművészeti technikák, köztük a csipkeverés újbóli meghonosításáról azokon a vidékeken, ahol azok korábban is megvoltak. Így a század végétől a vert csipke készítését intézményes keretek között kezdték el oktatni, és új stílusokat fejlesztettek ki (pl. Hunnia, halasi, balatonendréd, csetneki csipke). A századfordulón pedig sorra jelentek meg olyan lelkesítő írások, amelyek a csipketermékeket voltak hivatva népszerűsíteni az újságolvasó közönség körében (pl. Benedek Rózsi, Sárosi Bella írásai).

A tudományos igényű beszámolók, összefoglalók az 1910-es évektől kezdve jelentek meg. Közülük ki kell emelni Divald Kornél írásait. A fotográfus arra kapott megbízást, hogy készítse el a Felvidék műemléki topográfiáját. 1904-től 1920-ig járta a Felföld megyéit, és nemcsak a magyar műemlékeket és -tárgyakat írta össze, hanem tárgygyűjtésével a beszer-

ce- és selmebányai múzeumok anyagát is megalapozta. Útjai során különös figyelemmel fordult a textilek felé. Összeírta az egyházi tulajdonban lévő csipkével is díszített terítőket, és részletes leírását adta egy-egy terület csipkeverő hagyományainak. Munkássága azért nagyon fontos számunkra, mert a csipkeverés technikájával és korabeli gyakorlatával példaértékűen, korát meghaladó pontossággal és szakszerűséggel foglalkozott, olyan jól dokumentált anyagot hagyva hátra, amelyet a mai tudományos kutatás is kiindulópontnak tekinthet. Szintén említésre méltó Gróh István munkássága. Egyéb közlései mellett ő írta Malonyay Dezső kötetébe a felföldi csipkeverésről szóló fejezetet. A XX. század első felében (az 1950-es évekig) sok száz asszony életét biztosította a vert csipke terítők készítése, amelyek immár egy új stílust jeleztek a csipke történetében. A mintákat külföldről szerezték, és általában magyarosították. A népi csipkekészítésen túl néhány meghatározó csipkekészítő befolyása is számottevő volt ebben az időszakban (Tóthné Nagy Amália iparművész, Leontesz Zoltánné, Gesztesi Tiborné).

A textil- és technikatörténeti kutatások igen sokat köszönhetnek a két világháború között tevékenykedő Palotay Gertrúdnak és Ferenczy Kornéliának, akik tudományos alaposággal végezték el a gyűjtemények textilanyagának vizsgálatát: feltérképezték a különböző technikákat és népi használatukat, és eredményeiket egybevetették az írásos forrásokkal. A második világháború után csend következett. Majd az 1960-as években egyszerre két összefoglaló munka is megjelent. Ember Mária könyvében a csipkekészítő technikák európai fejlődéstörténetét vázolta fel, Csernyánszky Mária pedig németül, angolul és franciául publikált művét inkább a magyar történeti forrásoknak szentelte. Az 1950-80-as évekig terjedő időszak nemcsak a kutatásban jelentett szünetet, hanem a mesterség gyakorlásában is: csak néhány, a csipkeverést folytató falusi asszonynak köszönhetjük, hogy nem merült teljesen feledésbe a technika.

A csipkekészítés és a szaktudományos kutatás két területe csupán az 1980-as években kapott új erőre: ekkor sorra jelentek meg a csipketechnikák leírását ismertető tankönyvek, és 1989-ben megalakult a Magyar Csipkekészítők Egyesülete, amely máig kiállítások és konferenciák rendezésével teremt tapasztalatcserélési lehetőséget a szakmában tevékenykedő csipkekészítőknek (Mátray 52). Az 1990-es évektől monografikus jellegű összefoglalások is napvilágot láttak egy-egy terület, illetve művész csipkeverő

tevékenységéről. Legtöbbjük azonban csak a polgári-iparművészeti csipkekészítésre terjed ki. Az utóbbi két évtizedben megjelent munkák többségénél hiányzik a megfelelő történeti, művészettörténeti, néprajzi szakmai háttér, és sokszor csak az eddigi közölt adatok ismétlésére szorítkoznak.

CSIPKEFAJTÁK A HAZAI ÉS FELFÖLDI NÉPMŰVÉSZETBEN

Népi csipkének azt a terméket tekintjük, amelynek készítője vagy használója a nép.¹ A csipke népi előfordulásáról elsősorban a XIX–XX. századból állnak rendelkezésünkre adatok, ami korántsem jelenti, hogy előtte ne szerepelt volna a paraszti viseletben. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint Zólyomi József gazdag levéltári gyűjtése Nógrád megyéből (Zólyomi 101–111). Inkább a hiányos kutatással magyarázható, hogy ezekről a forrásokról keveset tudunk. A népművészeti csipkéről az első összefoglalást Szmik Antal adta, aki tanulmányában sorra vette, hogy a különféle technikák milyen textileken és hogyan fordulnak elő paraszti, illetve egyházi használatban (Szmik 1925, 53–58).

A *fonott csipke* az egyik legrégebbi, ókorig visszanyúló technika. A Kárpát-medencében középkorig visszanyúló hagyománya van. Kezdetben az úri asszonyok viseltek arany- és ezüstszálból font főkötőket, majd a paraszttasszonyok kezén élt tovább a technika egészen a XX. századig. Tudjuk, hogy az 1930-as évekig Beszterce-Naszód, Liptó, Baranya és Hont megyében, valamint Szlavóniában hordtak specialisták által készített, fonott főkötőket.² Jókai Mária és Méry Margit XX. század végi könyvében már nem említi az Ipoly és a Garam menti községek egyikénél sem.

A *tűcsipkét* hazánk, de más népek népművészetében is elsősorban az ingek, gatyák, pendelyek, lepedők, párnavégek, asztalterítők vászonszéleinek összeillesztésére alkalmazták. A szakirodalom, illetve a népnyelv ezt a technikát *kötés*, *subrikálás*, *tűzött csipke* néven is emlegeti. A technika első szakszerű leírásában Palotay Gertrúd a gombkötőmunkával készült paszományszerű széles, tömör zsinórozással, valamint a pókolással és a recemunkákkal rokonítja (Palotay 45–48). K. Csilléry Klára megállapítja, hogy a kötés Magyarországon már a reneszánsz előtt biztosan ismert volt. A levéltári források tanúsága szerint ebben az időben az úri viseletek előkelő,

1 MNL III. 1980. FÉL Edit – HOFER Tamás – K. CSILLÉRY Klára: Népművészet szócikk.

2 PALOTAY Gertrúd – FERENCZ Kornélia, 1932. 80–86. o. és 1934. 10–11. o. Itt olvasható a technika leírása is.

gyakran arany-, ezüstszállal készült eleme. A XVI. századi források még megkülönböztették a kötést a csipkétől, ez utóbbi alatt vert csipkét értettek. Főkötőnek és ruhadísznek készültek különálló kötések is. Viszont csak a népi gyakorlatban ismeretes, hogy a csipkét kötéssel erősítették hozzá az anyaghoz. A fennmaradt népi textilek alapján K. Csilléry Klára azt is megállapította, hogy az öltések és a minták sokkal választékosabbak, mint az úri fémszálal anyagokon. A kötés gyakorlati szerepét hamar felváltotta díszítő funkciója, amit elősegített az a tény is, hogy a népi ruhadarabokon a varrások mindig hangsúlyosabb helyet foglalnak el. A Felföldön a kötés csak a magyaroknál fordul elő, és mint ahogy az egész magyar nyelvterületen, a Felföldön is megtaláljuk mindhárom fajtáját: a bogozott, a hurkolt és a fonott technikájú szélerősítő kötést (K. Csilléry 78–88). A viseletleírásokból természetesen a *kötés* technikájára nem derül fény, a XX. század második felében végzett kutatások azonban még találtak olyan régi vászon ruhadarabokat, amelyek széleit kötéssel illesztették össze. A különböző vászonanyagok, mint a hosszúing, a fekete (a zaborvidéki Menyhe és Béd községekben, ahol a kötényt a *ruha* elnevezéssel illették) és vászon kötények, a borjúszájú ing, a mellévarrott ujjú ing, a pendely széleinek összeillesztését valószínűleg szinte minden faluban *kötéssel* oldották meg.

A kötéstől meg kell különböztetnünk a *varrt csipkét*, amely csak a XIX. század második felében jelent meg Magyarországon: a falusi asszonyok szervezett tanfolyamokon sajátíthatták el a technikát, az úri rétegek kezdeményezésére beinduló csipkevarrás pedig inkább iparművészeti szempontból jelentős (pl. Halasi varrt csipke). A Felföldön sem a népviseletben, sem a lakástextilek között nem fordult elő varrt csipkével díszített darab.

A *reccsipke* szintén az egész magyar nyelvterületen elterjedt. A technika szempontjából egyszerre tekintik hímzésnek és varrt csipkének, hiszen egy alaphálót fehér, színes vagy fém fonállal hímeznek ki. Két fajtáját az alapháló készítési módja szerint különböztetik meg: az egyik alaphálója szálhúzásos technikával készül, a másiké pedig hurokvetéses csomózással, amellyel halászhálóhoz hasonló hálót kapuk. A korábbi századokból sok egyházi textília került elő, amelyeken sakktáblaszerűen váltakoznak rece- és hímzett gyolcsnégyzetek, de reccsipke szélcsipkeként is előfordul rajtuk (Szmik 1925, 54–55). A paraszti használatban főkötőn, lepedőn, asztalterítődíszben találjuk meg. Az alapháló elkészítéséhez használhatnak

aranyfonalat is, de általában a recsecsipke fehér fonálból készül, kivételt képez a kalotaszegi színes főkötő (Mátray 14).

A *vert csipke* jelentősége jóval nagyobb az összes többinél. Készítésmódja rokonságot mutat a paszományos technikákkal. Ahogy Nyugat-Európában, a XVII. századi Magyarországon is az asszonyok háziiparszerűen foglalkoztak csipkeveréssel, és egy-egy paszományos mester vezetése alatt álltak, aki megszervezte a munkát, és eladta a termékeket. Ez egészen a XIX. századig mehetett így. (1847-ből van arra adatunk, hogy a sóvári csipkeverőknek megtiltotta a céh, hogy áruikat Eperjesre vigyék.) Míg a XVII. század folyamán az egész magyar nyelvterületen vertek arany- vagy ezüstszálból csipkét, amellyel nagy mennyiségben kereskedtek is, a fehér csipke készítését valószínűleg csak a Felföldön művelték, hiszen ott voltak jó lentermelő helyek. Egyéni használatra kolostorokban is vertek csipkét. Míg Nyugat-Európában a *vert csipke* az úri férfi viselet gazdag kiegészítőjének számított, addig Magyarországon, ahol a flandriai és brüsszeli fehér *vert csipke* csak a XVII. század második felében terjedt el, a csipkedíszítés csupán a nők viseletében jelent meg. Ezzel szemben arany- és ezüstszálas csipke a férfi és női úri viseletben egyaránt megtalálható. Ez a csipkefajta valószínűleg régebbi hagyományokra vezethető vissza: az Árpád-házi királyok idején divatban volt egy aranyfonálból készült, művészi módon kidolgozott női fejdísz, amelynek technikája ugyan még nem nevezhető csipkének, viszont bizonyítékul szolgál a fémszálas technikák korai magyarországi előfordulására. A legrégebbi *vert aranycsipkét* a XVI. századból a losonci református templom kriptájában találták meg. Csernyánszky Mária szerint a fémszálas csipke technikák a magyar csipkeverés külön fejezetét alkotják, amely a paszományipar és a török uralommal való kapcsolatok hatására fejlődhetett tovább (Csernyánszky 12–18).

Az aranycsipke főkötő és a ráborított fehér csipkekendő a Felföldi parasztság körében meglehetősen elterjedt viseletelem volt: a Kisalföldtől Nógrád megye keleti széléig, valamint az északi magyar nyelvhatártól a palócokig találjuk meg. Nógrád megyében a Zagyvától keletre eső falvakban maradt meg legtovább az *aranycsipke* (Flórián 2000, 137). Szeder Fábián a palócok viseletének jellemző darabjaként mutatja be az 1810-es években (Malonyay 72). Viselése valóban elterjedt lehetett, mert a XIX. század közepén Nógrád megyében még a szegényebb asszonyok hagyatéki leltárában is szerepelt az aranycsipke főkötő (Zólyomi 103–104). Ebből az időből Eger

környékéről a XIX. század közepéről is van adatunk, és tudjuk, hogy a XX. század elején is viselték a palóc menyecskék (Malonyay 73; 101). A XX. század második felében már csak egy-egy hagyományörzőbb településen és a környező falvakban leltek a nyomára, úgymint Martos, Ipolyszalka, Kazár.

Pár szó erejéig érdemes kitérni a csipkeverés sajátos szerszámaira. Az orsók, amelyekből a subrikálásszerű vert csipke kivételével mindig páros számú kell, a legtöbb esetben igen díszesek voltak, hiszen akár szerelmi ajándékkul is szolgálhattak. Két fő típusuk a szoknyás és a szoknyával el nem látott orsó. A szoknyának gyakorlati funkciója, hogy védje a feltekert fonalat az érintés általi szennyeződéstől. Novák József egyetlen Hont megyei település mintegy 300 orsóját vizsgálva állított fel egy azóta is egyedülálló tipológiát az orsók formai sajátosságait figyelembe véve (Novák 41–49; 103–124). Bátky Zsigmond a XX. század elején pedig az összegyűjtendő tárgyak között említ egy különleges eszközt, a csipkefodorítót, amely a tótok körében elterjedt, a vert szélcsipke fodorítására szolgáló fából készült eszköz volt (Bátky 217–218).

A *subrikálásszerű vert csipke* külön tárgyalandó. A technikája hasonlít a recsecsipkéjéhez, azzal a különbséggel, hogy a mindig fehér fonalból készülő alaphálót, és a mintát egy időben készítik, úgy, hogy a fehér fonalat több vastagabb, színes fonallal vetélik át. Mintája tehát színes és mértani jellegű. Nyitra és Liptó megyében főként nők és női ingujjakon előszeretettel alkalmazták a XIX. században (Ferencz 1940, 60–64; Mátray 40). A színes mintát a kutatók szlovák hatásnak vélik.

A *horgolt csipke* a magyar népviseletben díszítőtechnikaként található meg. Igaz, a paszományos ipar révén a horgolásnak van hagyománya Magyarországon (Rákóczi tisztjei például horgolt karöltőket viseltek), csipkedísz készítése céljából csak az 1860-as években kezdték tanítani apácázárdákban (Szmik 1925, 57–58). Ettől kezdve foglalkoznak készítésével a matyók, a hevesi palócok (ingujjszéleket díszítettek színes, illetve fehér horgolt csipkével); a sárközi asszonyok horgolt zsebkendőket készítettek, egyes erdélyi vidékeken pedig lepedőt és párnaveget díszítettek horgolt csipkével (Mátray 14). Az 1920-as években vált igazán elterjedté. A XIX–XX. századi népviseleti leírásokban és darabokon azonban a horgolt csipke a legelterjedtebb díszítő eljárás. Erről tanúskodik Cs. Schwalm Edit felmérése, amelyben az egri múzeumban őrzött népviseleti darabokat

vizsgálva megállapította, hogy a csipketechnikák közül a horgolt csipke előfordulása szinte kizárólagos. Bő- és szűkujjú ingvállak ujját, fej-, váll-, és kézbe való kendők szélét és elvétve kötények szélét díszítették vele (Cs. Schwalm 1998, 322–323). A Felföldön szegélycsipkeként szinte minden magyar viseletcsoportban megtaláljuk. Szintén horgolással készültek a XX. század elején a mátyusföldi neccszipke kontytakarók (Jókai-Méry 18). A horgolt technikák között kell megemlíteni az ír technikán alapuló csetneki csipkét, melyet Csetneken a Szontágh nővérek honosítottak és tanítottak meg a helybéli asszonyoknak.³

Bemutatásomból nem hiányozhatnak a *gyári csipkék* sem, hiszen a gyárilag készült tárgyakat is besorolhatjuk a népművészet kategóriájába, mihamarabb megjelennek a falusi környezetben, és valamilyen funkciót látnak el.⁴ A gyári csipkék a XX. században egyre több, különböző viseletdarabon jelennek meg. A főköttőcsipkét, a csipkeszegélyeket lassan felváltják a gyárban készült csipkeszalagok. Az ujjasok, a mellények varrásaira, a kötények aljára gyári csipke kerül. A lakástextileknél is megjelent a gyári csipke: a palócok a *cifralepedő* két szélét dolgozták össze vele. A századforduló után jelent meg a gyári sifonvászon ágytakaró, melynek két rövid végére gyári csipkét tettek (Varga 544–545). A gyári termékek közül előkelő helyet foglalt el a század első felében a túll. A túll ruhadarabokat a Felföldön a *tilangli*, *ritka*, *sejtes* jelzőkkel illették. Fej-, vállkendőknek, szoknyáknak, kötényeknek vettek túll anyagot.

A viseletleírásokból úgy tűnik, hogy a csipke népviseletben való használatát illetően kettős tendencia érvényesült a XIX–XX. század fordulóján: míg egyes elzárt, hagyományos viseletüket jobban megtartani képes falvakban még használták az olyan régi ruhadarabokat, amelyekre házilag vagy a specialisták keze nyomán leginkább kötés, valamint horgolt és vert csipkedíszek kerültek, addig más, polgárosuló településeken a régi viselet elhagyása, illetve annak átalakulása azt eredményezte, hogy egyre több gyári elem került a ruhadarabokra, melyek közül a legjellemzőbbek éppen a csipkedíszek voltak.

Sajnos a XX. század második felében készült viseletleírások sem tájékoztatnak arról, hogy az asszony- és csecsemőfőkötők, bő- és szűk ingvállak, alsószoknyák, kötények, vállkendők, díszszeglyek, selyemsza-

3 Erről részletesen ld. ERDEI T. Lilla 2005.

4 MNL III. 1980. FÉL Edit – HOFER Tamás – K. CSILLÉRY Klára: Népművészet szócikk.

lagok, pólyák csipkeszegélye milyen technikával, és gyárilag vagy házilag készült-e. Általában csak a horgolt csipkeszegélyt tüntetik fel külön, ez pedig szinte minden tájegységben előfordult.

Végigtekintve a XX. századi leírásokat, két társadalmi vonatkozású megállapítást tehetünk a XIX–XX. századi csipkehasználatra vonatkozóan. A csipkedíszek alapvetően a női ruhákat díszítik. Mégis voltak olyan felföldi falvak, ahol a csipke férfi darabokon is előfordult. Zoborvidék egyes falvaiban a férfi ingeket és különösen a vőlegényinget horgolt csipkével díszítették, a kötényre pedig csipkeszegélyt tettek. Az Ipolymenti Lukanyénye környéki falvakban pedig a férfiak egy szeles kötényére varrtak fekete csipkeszegélyt az I. világháború előtt. A gyermekek viseletében az ünnepi főkötőkön találunk csipkedíszeket szinte mindegyik viseletcsoportban, és néhol pólyájukat szegélyezte csipke. Mind a női, mind a férfi és mind a gyermek viseletben a csipke esztétikai funkciója egyértelműen hangsúlyosabb volt. A hétköznapi használatos ruhadarabok közül a főkötők, kötények, vállkendők egyes csipkével is ellátott darabjait, később pedig a valószínűleg gyári csipkével díszített ujjasokat, téli kabátokat hordták hétköznapi is. Leginkább a *kötésnek* maradt meg a gyakorlati szerepe, ám az alsószoknyák kötése is alul, ahol kilátszódnak a felsőszoknya alól, általában vastagabbak, díszesebbek voltak.

A lakástextilekre vonatkozó leírások még szegényesebbek, ezeknél a meglévő tárgyakból, illetve fényképekből indul ki a kutatás. A Malonyay-kötetben rengeteg Gömör megyei lepedőszél, illetve betétcsipke fényképét közölték. A sátorlepedőn és az ágytakaró lepedőkön tehát két funkciójuk volt a csipkéeknek: egyrészt betétcsipkeként a szélek összedolgozására használták, másrészt szegélycsipkék voltak. Az egyházi terítőkön pedig a keskenyebb végére tettek szegélycsipkét olyan módon, hogy egy rövid darabon a két hosszabb oldalon is folytatódott (Palotay 9).

A FELFÖLDI CSIPKEVERŐ KÖZPONTOK

A Felföld kiemelkedő helyet foglal el a csipkekészítés, és különösen a csipkeverés gyakorlatában. Egyes központok évszázadokon keresztül messzi földre irányuló kereskedelmet folytattak. A Zólyom, Gömör, Szepes és Sáros megyei csipkeverésről már a XX. század elején megjelentek szak-szerű, képekkel illusztrált ismertetések.

1. A bányavárosok csipkeverése

Besztercebányán (Zólyom vármegye), Selmecebányán (Hont vármegye) és Körmöcbányán (Bars vármegye) a XVI-XVII. századtól, a bányakolóniák kialakulásától kezdve ismeretes a csipkeverés. A németek hozták magukkal. Háziiparként való meghonosodását elősegítette az a tény, hogy a föld mezőgazdasági művelésre nem volt alkalmas: míg a férfiak a bányában dolgoztak, az asszonyok otthon csipkét vertek. A századfordulón az iparág hanyatlani kezdett, de a beinduló tanfolyamok lehetővé tették, hogy azok az asszonyok, akik elsajátították a csipkeverés technikáját, a Felföld számos városába és falujába továbbadják a tudományukat. A bányavárosok csipkeipara tehát a XX. században a II. világháborúig második fellendülő időszakát élte, magas jövedelmet hozva a készítőknél (Gervai-Hábel 43).

Az itt készült geometrikus mintájú szél- és betétcsipkéket általában fehér és krémszínű cérnából verték, női gallérokat, kézelőket és oltárterítőket díszítettek vele (uo.). A zólyomvidéki csipkeminták a Gömör megyéhez hasonló paszományszerű szalagmotívumból állnak, ezt a motívumot azonban csak egy vastagabb szál rajzolja ki, nem pedig a gömri szalagveréses, szélesebb szalag (Szmik 1925, 56).

2. Gömör vármegye

Gömör megyében a csipkeverés a délről északra nyúló elzárt folyóvölgyekben (Felső-Sajó völgye, Csetnek-völgy) maradt fenn a XX. század elején is néhány faluban. A népviselet változása miatt már csak a Rozsnyótól északra fekvő falvakban – ott, ahol még hordták a főkötőt – volt igény a csipkére, melyet ebben az időben Alsósajón és Rédiván készítettek. A főkötőcsipkén kívül másutt nem fordul elő önállóan, hanem csak szegélyként alkalmazták viseletdarabon vagy lakástextíleken. Szegélyként alkalmazták például a díszlepedőkön, amelyek nagy munkát igénylő díszítésükkel válhattak a legjobban megbecsült textillé: csak az élet nagy fordulópontjain vették elő. A Gömör megyei szalagos vert (*vetélt*) csipke fő jellegzetessége, hogy mintáját egyetlen motívum alkotja, amelyből többet vernek egymás mellé. Ennek oka pusztán technikai: a csipkeverő párnán egy motívummező előállításával jóval könnyebb. Két fő motívuma ismert: a tulipán/ pávatoll-virág és a bokor (Gróh 53–54). A Gömör megyei csipke mintáját a legmagyarosabbnak szokták tartani. Szmik Antal a paszománymunkák befolyását látta benne (Szmik 57).

3. Sáros vármegye

Divald Kornélnak köszönhetően igen jól ismerjük a Sáros vármegyei vert csipke történeti emlékeit. 1905-ben összeállította a különböző felekezetekhez tartozó templomokban fellelhető textilek listáját, melyek között számos csipkedíszű munkával találkozunk. A *Sáros megye szövött emlékei* c. tanulmányában részletesen ismerteti, és fényképekkel illusztrálja az egyházi tulajdonban lévő XVII–XIX. századi csipkével szegélyezett, illetve csipketerítőket. Megállapítja, hogy ezek közül a legrégebbi munkák az arany- és ezüst csipkével díszített textilek (oltárterítők, kazulák), melyek csipkéi a lazán szőtt paszomántos művű szalagokhoz hasonlóak. A fehér cérnacsipkével díszített egyházi textilek is mind 1711 előttiék (ezek többsége alba, azaz miseing) (Divald 1905, 140–160).

A csipkeverés történetéből kiemelkedik a sóvári csipke. Míg a három településből álló Sóvár németek által lakott részén (Német-Sóvár) egyáltalán nem vertek csipkét, a szlovákok által lakott Tót-Sóváron pedig néhány asszony foglalkozott vele, a többnyire magyar lakosságú Bánya-Sóváron (vagy Sóbánya) a csipkeverés igen jelentős volt még a XX. század elején is. Valószínűleg a XVII. századtól kezdve újték itt a mesterséget. A korábbi századokban úri asszonyoknak, templomok számára, illetve saját szükségletre készültek csipkeszegélyek, illetve egész ruhadarabok. A bányászlányok hagyományos viselete ugyanis a XIX. század közepén olyan ruhadarabokból állt, mint az egy darab vert csipkeszövetből készült fejkendő, az élénk mintájú csipkeujjas, amelyet vert csipkéből készült csipkesávokból állítottak össze, és az 1870-es években rózsaszín derék fölé vették fel; illetve a csipkegallér, ami tulajdonképpen egy szalagra varrott csipkecsokrot jelentett. Divald Kornél a XX. század elején még talált ilyen ruhadarabokat a padláson, a csipkegallér kivételével, amelyet csak egy – a faluban talált – régi formapapiros után tudott rekonstruáltatni a helyi csipkeverő asszonyokkal. Ezen viseleti elemek alapján arra a következtetésre jutott, hogy egykor a bányászlányok szoknyája is merő csipkéből volt varrva. A századfordulón ezt a viseletet már nem hordták. A XIX. század második felében úri asszonyoknak már nem vertek főkötőre való csipkét, de Sáros megye más településének parasztasszonyai az általuk készített főkötőcsipkéket vásárolták. Hálósustrájú főkötőket csecsemők számára is készítettek. A csipkeveréssel mintegy 300 asszony foglalkozott a faluban. A lányok 10–12 éves koruktól sajátították el a mesterséget idősebb asszonyoktól. Pár hónap

tanulás után már a kisebb lányok is 30–50 fillért kerestek naponta. Az eladás két idősebb asszony feladata volt, akik a csipkéket Eperjesre vitték a vásárba. Eperjesen külön specialista asszony foglalkozott a főkötőkészítéssel. A főkötők kartonból vagy mintásan szőtt vászonból készültek, és homlok-részükön az egy-két tenyérnyi széles és 30–40 cm hosszú csipkék betétül szolgáltak (Divald 1904, 117–118). Divald Kornél a századfordulón készített sávári csipkék mintájáról is szakszerű leírást adott. Kilenc főkötőmintát különített el, amelyek a XVII. századi sárosi és szepesi úrasztalterítők és miseruhák mintáit őrzik: ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a sávári csipke általában színes, a fehér vagy fekete csipkék az öregasszonyok ünnepi viseletéhez tartoztak.

4. Szepes vármegye

Divald Kornél Szepes vármegyében a XX. század első éveiben kevesebb régi textíliát talált, mint Sáros vármegyében. De itt is előkerültek XVII. század végi hímzett, illetve csipkével díszített kendők, abroszok, lepedők. A XX. század elején paraszti-polgári használatban levő népművészeti darabok közül kettőt kell kiemelni. Az egyik itt is a díszlepedő, amelynek két végét áttört munka, szegélyét pedig subrikálás, hímzett rece vagy csipke díszítette. Abban az időben még minden háztartásban volt egy ilyen leányágon öröklődő lepedő. A kelengye-összeírások tanúsága szerint már a XVI. században használatban volt a recelepedő. A másik a „szepességi csipkefőkötő”, amelyet különálló csipkedarabokból férceltek össze. A XX. század elején Lőcsén még nagy hagyománya volt a csipkeverésnek: a mellékutcákban délutánonként csaknem minden kapuban lehetett látni egy-két csipkeverőasszonyt. Divald Kornél felhívta a figyelmet a Podolin környéki német falvak csipkeverő hagyományára is, ahol a viseletben is megjelent a csipke, akárcsak a toporci menyecskekénél, akik a lőcseihez hasonló, maguk készítette csipkefőkötőket, csipkegallért és -kézelt viseltek (Divald 1907, 15–18).

Hagyományosan ezek a területek számítanak a felvidéki csipkeverő központok közé. Ezekon kívül azonban érdemes megemlíteni a Zoborvidéki vert csipkéről, amely szerkezetileg azonos a torockói vert csipkével, csak színben és egyes motívumokban tér el tőle (Mátray 40).

A Felföld eltérő gazdasági adottságai egyrészt eltérő gazdasági fejlődést eredményeztek, amely a viselet tekintetében a polgárosulás előreha-

ladásának eltérő ütemében jelentkezett, másrészt pedig a különböző kistájak közötti foglalkozási specializálódást és kereskedelmet alakították ki. Bodroghöz és a Bán-völgy jó kendertermelő hely: a vidék asszonyai nagy mennyiségben állították elő a házi vásznat, amit a matyó *vászonkofák* felvásároltak, és a Hernád, a Sajó völgyébe, a Mátra, Zemplén és Nógrád falvaiba, illetve vásáros helyekre vitték eladni (Fügedi 1986, 198). A Felföldön készített csipkék azonban a rendszerint szlovák származású *csipkások* által kerültek kereskedelmi forgalomba. Árva, Liptó, Gömör és Zólyom megyéből szekérral jártak nemcsak a közeli vásáros helyre, vagy Magyarországra és Erdélybe, hanem Moldvába, bolgár, havasalföldi, török piacokra. Ezen túl házaló kereskedelmet is folytattak. Voltak olyanok közöttük, akik a kereskedés mellett maguk is készítették csipkét. Az általuk árult csipkét, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségűek készítették, *tót csipkének* nevezték (Palotay 11; Gunda 222–226; Fügedi 1986, 198).

A palóc területekről nincsen tudomásunk nagy múltú csipkekészítő központokról, viseletükben viszont jelentős mennyiségben fordul elő csipkedísz. Már említettük Zólyomi József munkáját, aki XVIII–XIX. századi metszetek, hagyatéki leltárak és feljegyzések alapján rajzolta ki a Nógrád megyei palócok viseletdíszjeinek történeti hátterét (Zólyomi 101–111). Az ünnepi viseleteknek már az anyaga is finomabb vászonból, gyolcsból készült. Ezek az anyagok a jórészt szlovák nemzetiségű kereskedők révén jutottak el hozzájuk: Árva megyéből főleg Miskolc környékére mentek a szlovák származású *gyolcsosok* (Fügedi 1986, 198). Szepességből és Liptóból is hoztak finomabb vásznakat. A *csipkások* révén pedig be tudták szerezni a viseletükhöz szükséges csipkét is.

A XIX. század utolsó két évtizedében a falusi háziiparok iránti érdeklődés intézményi szinten is megnyilvánult. A csipkeverés oktatása szerepelt a Magyar Királyi Állami Nőiipari Iskola és az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola tananyagában. Körmöcbányán (Bars vármegye), Óhegyen (Gömör vármegye) a Kereskedelem Ügyi Minisztérium tanműhelyeket létesített azzal a céllal, hogy a népies csipkeverő háziipart megőrizze. Óhegyen több munkást foglalkoztattak, a közvetítő kereskedelem is jobban kiépült, és igény volt rá. Ezt jól mutatja, hogy nagy mennyiségű Érchegyesében (Csehország) készült árut adtak el mint óhegyi munkát (Gróh 55). A XX. század elején azonban már kevés asszony foglalkozott vele, mert a 10–12 forint, amit havonta meg lehetett keresni a csipkeveréssel, kevésnek

bizonyult, inkább cselédnek álltak, vagy Amerikába mentek dolgozni. Az intézményes kezdeményezéseken túl voltak magán kezdeményezések is: Sóváron (Sáros vármegye) Rejtő Sándor műegyetemi tanár kísérletét kell megemlítenünk, aki az 1880-as években ipariskolai tanítónő iskolát nyitott, hogy a helyi asszonyok kereseti lehetőségein javítson, a század közepén ugyanis hanyatlás állt be a csipkekészítésben. Az 1885-ös bécsi nőipari kiállítás a sóvári csipkeműhely darabjainak nagy sikert hozott (Gervai-Hábel 39–40). Be tudtak kapcsolódni a kereskedelembe is. A kereslet azonban a csehországi minták iránt jobban mutatkozott, ezért az 1889-ig működő iskolában ezeket tanították. A falu hagyományától idegen mintákat azonban nem fogadták el az asszonyok, csak az iskola működése alatt verték őket. A XX. század elején élt még a faluban egy asszony, aki ezeket a „külföldi mintákat” még ismerte, és olykor-olykor alkalmazta is csipkéin (Tarczai 119–120). Körnöcbányán Angyal Béla (1847–1929) szervezett csipkeverő tanfolyamot testvérel, Angyal Emmával, aki művészi fokon művelte a csipkekészítést (Gervai-Hábel 43).

Ami tehát az iskolákban tanított motívumokat illeti, az eddig említett településeken idegen, főleg csehországi mintákat tanítottak az asszonyoknak. Így a XIX. század utolsó évtizedeinek törekvései valójában csak két dolgot értek el: a csipkeverés gyakorlatának fennmaradását egyes községekben, és a csipke viselésének divatját. A magyar mintakincs, vagyis a magyarrá vált XVI–XVII. századi valószínűleg külföldi eredetű minták népszerűsítése tehát nem mindenhol sikerült. Emellett nem jelentett jó kereseti forrást sem, hiszen sok időt igénylő feladat volt, az elkészült munkákat pedig csak drágán és nehezen tudták értékesíteni a piacon folyamatosan jelenlévő, olcsóbb külföldi áruk miatt. Ezért jelentek meg a századfordulón, amikor a csipke nagy divatnak örvendett, a felsőbb osztályok körében a propaganda jellegű, népszerűsítő, illetve tudományos igényű írások. Ezek a törekvések azonban csak ahhoz járulhattak hozzá, hogy életben tartsanak egy kihalófélben lévő technikát, és hogy ideig-óráig a divatban megőrizzenek egy régi öltözködési elemet. Az 1900–10-es évekre ugyanis már világossá vált, hogy a falvakban készített csipke – versenyképessége miatt – nem hozható kereskedelmi forgalomba (Divald 1912, 262).

Kevés adatunk van arra vonatkozóan, hogy az itt említett csipkeverő központokban készült csipkék milyen mértékben juthattak el a Felföld falusi lakosságához, és az általuk hordott ruhadarabokon milyen arányban

szerepelnek a felföldi csipkekészítő központokban vert csipkedíszek.

A századfordulón és elsősorban a Felföldön készült alapos leírásokból képet alkothatunk egy hajdan virágzó népművészeti ágról, melyet nemcsak háziiparszerűen végeztek, hanem házimunka keretén belül is. A későbbi kutatásokban azonban a társadalmi vonatkozások egyre kevesebb hangsúlyt kaptak, ezért kevés adatunk van a csipkék készítéséről és a csipkék beszerzési módjáról. A viseletleírásoknál nincs szó a csipkedísz fajtájáról sem. A csipkék mintakincsének, szín- és formavilágának tisztázása egyelőre szintén várat magára.

SUMMARY

The subject of the essay is laces in the folkart of Felföld region. The essay begins with specifying what lace is, specifying the difference between folkart laces and decorative arts laces, real and pseudo laces and techniques of making laces. The writing continues with a historical overview of the development of the techniques and research, afterward does the essay focus on what techniques were used in the region and where exactly, also, it gives a view on the patterns that were used. In the end, it gives an overview on the lace making centers in the region.

IRODALOM

- BÁRÁNY Istvánné: A régi csipkeművészetről. Vezető az Országos Iparművészeti Múzeum Gyűjteményeiben. Bp., 1933.
- BARDOLY István (szerk.): A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél Felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. Bp., 1999.
- BÁTKY Zsigmond: Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Bp., 1906.
- BENEDEK Rózsai: Adatok a magyar csipke történetéhez. In: *Muskátli*, XLV. 1942. 69–70. o.
- BODNÁR Mónika: Gömöri vert csipke. A Rozsnyói Bányászati Múzeum kiállítása a putnoki Gömöri Múzeumban. In: *Néprajzi Hírek*, XX./1. 1991. 91–92. o.
- Cs. SCHWALM Edit: A csipke alkalmazása Heves megye női viseletében. In: *Agria*, XXXIV. 1998. 321–347. o.
- Cs. SCHWALM Edit: Szöttesek, hímzések. In: Heves megye népművészete. Szerk.: Petercsák Tivadar, Eger, 2005a. 311–370. o.
- Cs. SCHWALM Edit: Viselet. In: Heves megye népművészete. Szerk.: Petercsák Tivadar, Eger, 2005b. 371–466. o.
- CSENYÁNSZKY Mária: Ungarische Spitzenkunst. Bp., 1962.
- DIRNER Alice: A csipkekészítés gazdasági jelentősége. In: *Muskátli*, 1935. 35–36. o.
- DIVALD Kornél: Sáros vármegye szövött emlékei. Magyar Iparművészet. VIII. 1905. 89–160. o.
- DIVALD Kornél: A szepességi csipke. In: *Uránia*, 1907. 15–18. o.
- DIVALD Kornél: A magyar csipke jövője. Magyar Iparművészet. XV. 1912. 258–262. o.
- EMBER Mária: A csipke. Bp., 1962.
- ERDEI T. Lilla: Az iglói Szontagh nővérek és a csetneki magyar csipke. Debrecen, 2005.
- FÁBIÁN Gyula: A gyetvai csipke. In: *Néprajzi Értesítő*, VIII. 1907. 114–129. o.
- FÉL Edit: A népi ruházatkodás Martoson. In: *Néprajzi Értesítő*, XXXIV. 1942. 93–140. o.
- FERENCZ Kornélia: A tűzött csipke. Bp., 1937.
- FERENCZ Kornélia: Subrikálásszerű csipkeverő technika. In: *Néprajzi Értesítő*, XXXII. 1940. 60–64. o.
- FLÓRIÁN Mária: Parasztviselet. In: Nógrád megye népművészete. Szerk.: Kapros Márta, Balassagyarmat, 2000. 112–185. o.
- FLÓRIÁN Mária: Magyar parasztviseletek. Bp., 2001.
- FÜGEDI Márta: A felvidéki textilipar és vándorkereskedelem északkelet-magyarországi kapcsolatai. In: Interetnikus kapcsolatok I. Miskolc, 1984. 231–236. o.
- FÜGEDI Márta: Árucseré útján terjedő elemek az észak-magyarországi viseletben. In: Árucseré és migráció. Szerk.: Szabadfalvi József-Viga Gyula, A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. Tokaj, 1986. 197–203. o.
- GERVAI Mária-HÁBEL Gabriella: Csipketörténeti érdekességek. Bp., 1995.

- GRÓH István: Gömörmegyei csipkék és hímzések. Magyar Iparművészet. VIII. 1905. 53–55. o.
- GUNDA Béla: Világjáró vengerecek. In: A rostaforogatóasszony. Szerk.: Gunda Béla, Bp. 1989. 199–226. o.
- JÓKAI Mária–MÉRY Margit: Szlovákiai magyar népviseletek. Bratislava, é. n.
- K. CSILLÉRY Klára: A kötés (tűzött csipke) Magyarországon. In: *Ethnographia*, CII. 1991. 78–88. o.
- KOCSIS Aranka: A zoboralji viselet jelrendszere. Hímzések és gyári elemek a női öltözetben. In: Viselet és történelem – viselet és jel. Szerk.: Korkes Zsuzsa, Aszód, 1996. 127–137. o.
- KORKES Zsuzsa: Szín és forma változása a Galga menti asszonyok viseletében. In: Viselet és történelem – viselet és jel. Szerk.: Korkes Zsuzsa, Aszód, 1996. 146–159. o.
- LISZKA József: A szlovákiai magyarok néprajza, Bp.–Dunaszerdahely, 2002.
- MALONYAY Dezső: A magyar nép művészete. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe. A palócok művészete. Bp., 1922.
- MÁTRAY Magdolna: A csipkeverés iskolája. Bp., 1995.
- MIKLÓS László: Martos népviselete és népviseleti szakszótára. Pozsony, 2004.
- MNL I-V. Magyar néprajzi lexikon. Főszerk.: Ortutay Gyula, Bp., 1977–1982.
- NESZÁDELINÉ KÁLLAI Mária: A gömöri csipke. Putnok, 2001.
- NOVÁK József: Hont megyei csipkeverő fácskák. In: *Néprajzi Értesítő*, XIII. 1912. 41–49.; 103–124. o.
- PALOTAY Gertrúd: Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben. Kolozsvár, 1947.
- PALOTAY Gertrúd – FERENCZ Kornélia: Magyar adatok a fonással készült csipke-főkötőhöz. In: *Néprajzi Értesítő*, XXIV./3–4. 1932. 80–86. o.
- PALOTAY Gertrúd – FERENCZ Kornélia: Ókori technikájú csipkefőkötőink. In: *Muskátli*, III./5. 1934. 8–11. o.
- PÁSZTOR Gyuláné: Csipkekötés. In: *Guzsalyas*, IV./5–6. 1992. 5–7. o.
- SÁROSI Bella: A csipke múltja és jelene. Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum Ismeretterjesztő Előadásai, Bp., 1909.
- SZMIK Antal: A csetneki csipke. In: Magyar Iparművészet. X. 1907. 33–35. o.
- SZMIK Antal: A csipke a magyar népművészetben. In: *Ethnographia*, XXXVI. 1925. 53–58. o.
- TARCAI György (Divald Kornél): A soóvári csipke. In: Magyar Iparművészet. VII. 1904. 108–124. o.
- TROLL Istvánné: A soóvári csipke. é. n.
- VARGA Marianna: Palóc népviseletek és textilek. In: Palócok. III. Szerk.: Bakó Ferenc, Eger, 1989. 497–676. o.
- ZÓLYOMI József: Viselet. Adatok a megye népviseleti múltjából. In: Nógrád megye népművészete. Szerk.: Kapros Márta, Balassagyarmat, 2000. 101–111. o.